

VILNIAUS BERNARDINŲ BAŽNYČIOS ŠIAURINĖS SIENOS FRESKOS. TARP KONSERVAVIMO IR RESTAURAVIMO

Juozas Algirdas Pilipavičius

VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA

Maironio g. 6, LT-01124 Vilnius

juozas.a.pilipavicius@vda.lt

Straipsnyje aukščiausios kategorijos sienų tapybos restauratorius ir Vilniaus dailės akademijos Paminklotvarkos katedros profesorius Juozas Algirdas Pilipavičius, remdamasis ilgamete profesine ir pedagogine patirtimi, restauravimo darbų dienoraščiuose užfiksuotomis mintimis, pristato Vilniaus Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos XVI a. freskų konservavimo ir restauravimo darbų metodikos pasirinkimo aplinkybes, parodo visus tvarkybos darbų etapus. Pateikiama konteksto analizė, įgyvendinimo galimybių suformavimas, tyrimų pobūdis, projektiniai variantai ir jų įgyvendinimo ypatumai. Vertinimai modeliuojami akcentuojant socialinės aplinkos įtaką.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Bernardinų bažnyčios šiaurinė siena, šv. Pranciškus, freskų restauravimas.

Šiandien, turėdami galimybę susipažinti, analizuoti, palyginti sienų tapybos restauravimo darbus daugelyje Europos šalių, daug geriau matome Lietuvos restauratorių stipriąsias ir silpnąsias puses. Manytina, kad daug aktualiau išžvelgti tai, ką galime perimti, pasimokyti, nei pasigirti, kad ir mes neprastesni už kitus. Ši ypač vertintina aplinkybė, galinti duoti labai daug, kol kas nėra tinkamai išnaudojama. Tiek mūsų kultūros paveldo tiriamieji darbai, tiek jo tvarkyba turėtų vykti jau šiame naujame kontekste, ypač restauruojant didesnius, sudėtingesnius paveldo objektus.

Šia nuostata ir buvo vadovaujamosi rengiantis 2009 m. restauruoti Vilniaus Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos XVI a. freskas. Gal keistai nuskambės,

bet tam darbui restauratoriai ruošėsi keletą dešimtmečių, tik tos veiklos pobūdis nuolat kito, tai stabtelint, tai vėl įgaunant pagreitį, vis kažkas būdavo pradeda, bet neužbaigiama, o minėtas tiriamasis etapas europiniame kontekste išryškėjo tik pastaraisiais metais ir tai daugiau privačios iniciatyvos dėka, nei skatinant ar padedant valstybinėms institucijoms.

Kad geriau suvoktume šio etapo reikšmę ir naudą, būtina prisiminti bažnyčios šiaurinės sienos freskų atradimo, užmaršties ir bandymų restauruoti faktus. Menotyrininkė Elvyra Vaitulevičienė straipsnyje apie Vilniaus Bernardinų bažnyčios gotikinę sienų tapybą nurodo, kad:

bažnyčios interjerą 1981 m. tyrinėjo Paminklų konservavimo instituto dailėtyros grupės darbuotojai: jie ieškojo sienų tapybos – buvo siekta nustatyti jos lokalizaciją, atskleisti įvairių istorinių laikotarpių stiliaus bruožus, apibendrinti figūrinių ir ornamentinių motyvų sintezę. Tyrimų metu paaiškėjo, kad bažnyčia per savo daugiau kaip 400 metų gyvavimo istoriją buvo ne kartą naujai puošiama sienų tapyba, apie kurią ankstesnieji tyrinėtojai savo darbuose neužsiminė.¹

Šiandien, vertindami to meto atradimus jau po kelių dešimtmečių, matome, kad tada ne į visus klausimus buvo atsakyta, bet pagrindinės išvados buvo tikslios: didžioji Bernardinų bažnyčios vertybė – vėlyvosios gotikos šiaurinės sienos freskos. E. Vaitulevičienė mini dvi galimas jų sukūrimo datas: XVI a. pradžioje, t. y. tarp 1500 ir 1520 m., ir 1576–1577 m., t. y. po antrojo 1564 m. gaisro, tačiau pažymi, kad tuo metu Vilniuje jau buvo įsigalėjęs Renesansas. Antrąjį etapą patvirtino 2010 m. bažnyčios skliaute virš Triumfo arkos polichromijos tyrėjo Vytauto Railos atrasta 1577 m. naujai sumūrytų centrinės navos skliautų dekoravimo renesansinio stiliaus rozetėmis data – 1578 m. Pastarieji faktai leido menotyrininkei Rūtai Janonienei patikslinti freskų sukūrimo laiką. Nustatyta, kad jos nutapytos „po 1513 m., nes iki tų metų tęsėsi bažnyčios atstatymo darbai, bet tai įvyko iki 1521 m., nes tais metais naujoji bažnyčia jau minima konsekruota“². Vargu, ar kada nors pavyks dar tiksliau nusakyti nutapyimo laiką, nors patyrusio dailininko akimis žvelgiant ir įvertinus darbų pobūdį bei apimtis (pietinė siena dekoruota tik minimaliai), spėtina, kad darbai galėjo užtrukti ir kiek trumpiau.

1 Elvyra Vaitulevičienė, „Vilniaus Bernardinų bažnyčios gotikinė tapyba“, in: *Nuo gotikos iki romantizmo: Straipsnių rinkinys*, Vilnius: Academia, 1992, p. 5. Tačiau reikia patikslinti, kad 1969 m. apie tai jau buvo užsiminusi architektūrologė Algė Jankevičienė.

2 Rūta Janonienė, *Bernardinų bažnyčia ir konventas Vilniuje*, Vilnius: Aidai, 2010, p. 82.

1981 m. atrastos šiaurinės sienos freskos iki 1993 m. paveldotvarkos specialistų buvo „pamirštos“. Tik 1993 m. rugsėjo 13 d. Lietuvos Respublikos kultūros paveldo inspekcija Valstybės įmonei „Meistras“, remdamasi Paminklotvarkos departamento patvirtinta Vilniaus Bernardinų bažnyčios sienų tapybos (DR 1308) konservavimo ir restauravimo užduotimi ir Respublikinės nekilnojamojo ir nemuziejinio fondo dailės kūrinių konservavimo bei restauravimo tarybos patvirtinta Vilniaus Bernardinų bažnyčios XVI a. sienų tapybos, esančios šiaurinės sienoje atidengimo ir konservavimo-restauravimo I etapo darbų programa ir metodika, leido dailininkams restauratoriams Juozui Algirdui Pilipavičiui (aukšč. kateg.), Povilui Kuodžiui (I kateg.), Česlovui Polonskiui (II kateg.), Algiui Kupčinskiui (II kateg.), Gintarui Palemonui Janoniui (II kateg.), Robertui Butkui (III kateg.), Džiuljetai Rudzinskienei (III kateg.), Aurelijai Matuizienei (III kateg.) vykdyti programoje išvardytus darbus³. Vadovauti šioms darbams įmonės „Meistras“ administracija pavedė Juozui Algirdui Pilipavičiui.

Ar buvo polichromijos specialistai tada pasirengę, pajėgūs vykdyti šiaurinės sienos freskų restauravimo darbus? Čia verta prisiminti, jog tuo metu, Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, buvo daug entuziazmo, noro imtis sunkių, atsakingų užduočių. Tai ne visada atitiko galimybes, bet dažnai to nenorėta pripažinti. Pavyzdžiui, gerai prisimenu, kad sumanius atkurti Valdo vų rūmus, istorikas Vladas Drėma, paklaustas, ką jis galvoja apie šį projektą, sakė: „O ar mes turime tam pasirengusių žmonių? Gal iš pradžių paruoškime specialistus?“ Deja, ir tuomet ir dabar neretai artimesnis kitas požiūris: duokite pinigų, o mes jau žinosime, ką su jais daryti.

Anksčiau minėtų Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos freskų restauratorių pasirengimas buvo labai

3 Lietuvos Respublikos kultūros paveldo inspekcija. Leidimas. 1993. 09. 13 Nr.01-18-747. Vilnius, A. Vienuolio g. 8. Vyr. valstybinė inspektorė A. Arulienė. Šis ir kiti šioje pastraipoje minimi dokumentai saugomi Juozo Algirdo Pilipavičiaus archyve.

nevienodas, o kai kurių netgi nepakankamas. Specialistai kvalifikaciją kėlė stažuocių metu, vėliau sutvirtėdavo dirbdami praktiškai. Bet tada visiškai nesirūpinome ir dabar nesirūpiname, kad jie nuolat turėtų darbo, nenuieitų į kitas sritis, neišsivažinėtu. Sociumo įtaka paveldosaugos klausimais yra esminė, kontekstinė, neatsiejama. Tuo straipsnio autorius įsitikino lankydamasis Florencijoje (ir ne tik), susipažinęs su vietos restauratorių darbo aplinka, darbų kultūra, jų organizavimu.

Prisimenant pirmąjį, 1993 m. prasidėjusį Bernardinų bažnyčios freskų restauravimo etapą, tenka pastebėti, kad, be specialistų pasirengimo problemos, nė kiek ne mažesnis kliuvinys buvo blogas darbų organizavimas: nešildomoje bažnyčioje šiltojo sezono metu, kai patogiausia dirbti, finansavimas arba vėluodavo, arba nutrūkdavo, o atvėsus iki 0 laipsnių – pinigų atsirasdavo.

Pastatų, ypač interjerų, restauravimo srityje praėję du dešimtmečiai neatnešė pokyčių į gerąją pusę, vis dar privalome daug ką keisti. Panaši praktika restauratorius persekiojo ir vykdant labai reikšmingą sienų tapybos restauravimo projektą Vilniaus Bernardinų bažnyčioje 2010–2011 m., kai teko dirbti subrangos būdu, o generalinis rangovas buvo statybinė organizacija, kultūros paveldo srityje niekada nedirbusi. Tokia situacija sukelia daug problemų: restauravimo srities reikalavimai generaliniam rangovui nežinomi, tyrimų jis nepripažįsta ir nefinansuoja, restauratorių darbą stengiasi apmokėti kuo pigiau ir t. t., ir pan. Jei ne bažnyčios šeimininkų pranciškonų vienuolių parama, jų pritarimas restauratorių siūlymams⁴, rezultatai tikrai galėjo būti nenuspėjami.

Bet sugrįžkime į 1994 metus, kai prasidėjo šiaurinės sienos freskų restauravimo darbai, vykę apie porą metų. Buvo atliktas ankstesnių uždažymų pašalinimas,

pagrindiniai tinko tvirtinimo darbai, profilaktinis dažų sluoksnio sutvirtinimas ir vakarinės triptiko dalies, vaizduojančios šv. Kristoforą, dalinis retušas. Bene didžiausias to etapo trūkumas buvo tai, kad dėl netinkamo darbų organizavimo netekčių papildymas (retušavimas) vyko gana fragmentiškai, stichiškai, nesuformavus bendros koncepcijos, neišsivaizduojant galutinio tikslo. Pavyzdžiui, freskos, vaizduojančios šv. Kristoforą, aprėminimas buvo atkurtas gana intensyviai, taigi trūko spalvinio jautrumo ir ryšio su Kristoforo figūra, kuri retušuota minimaliai. Buvo retušuotas atsitiktinis fragmentas centrinės triptiko dalies Kristaus nukryžiavimo scenoje. Restauratorių grupė, kuri buvo suformuota pirmam etapui, gerai atliko atidengimą, dažų sluoksnio sutvirtinimą, bet retušavimo darbams ją reikėjo sumažinti iki 3–4 žmonių, turinčių daugiausia patirties. Tai nebuvo padaryta. Antra vertus, kas gerai prisimena to laikotarpio socialinę aplinką, matyt, pritaris, kad darbų sustabdymas 1996 m. dėl lėšų stygiaus nebuvo tik blogis. Pertrauka iki 2009 m. iš dalies išėjo į naudą. Juk laukė pats atsakingiausias restauravimo darbų etapas – netekčių atstatymas, o tam reikėjo gerai pasiruošti.

Europoje priimta, kad sienų tapybos netektys, ypač atsiradusios dėl agresyvios žmogaus veiklos, negali dominuoti kūrinyje, negali jo užgožti. Netekčių atstatymo, sunaikintų vietų atkūrimo problema viena iš sudėtingiausių ir aktualiausių šiuolaikinėje sienų tapybos restauravimo metodikoje. Globalizacija labai suvienodino technologinius procesus, medžiagas, netgi darbo priemones. Nyksta kiek anksčiau dar egzistavęs nedidelis skirtumas tarp atskirų mokyklų, kai vieni labiau mėgo tradicines, natūralios kilmės medžiagas, artimas toms, kurias naudojo autorius, o kiti gana agresyviai akcentuoja modernių, šiuolaikinių medžiagų plėtrą. Anksčiau minėtos medžiagos yra brangesnės, o šiuolaikinės paprastai – pigesnės, lengviau įsigijamos. Rinkos ekonomikos reiškinys, pas mus vadinamas viešaisiais pirkimais, kai darbai pavedami tam, kas pasiūlo mažesnę kainą, kelia didelę grėsmę kultūros

4 Formuojant Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos freskų restauravimo projektinius variantus dalyvavo brolis Astijus Kunygs OFM, brolis Algirdas Malakauskis OFM, ekonomo pavaduotojas Aleksas Bočiarovas.

1. Spalvų selekcijos (it. *Selezione cromatica*) retušavimo metodikos pavyzdys, Italija, Arecas, Juozo Algirdo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

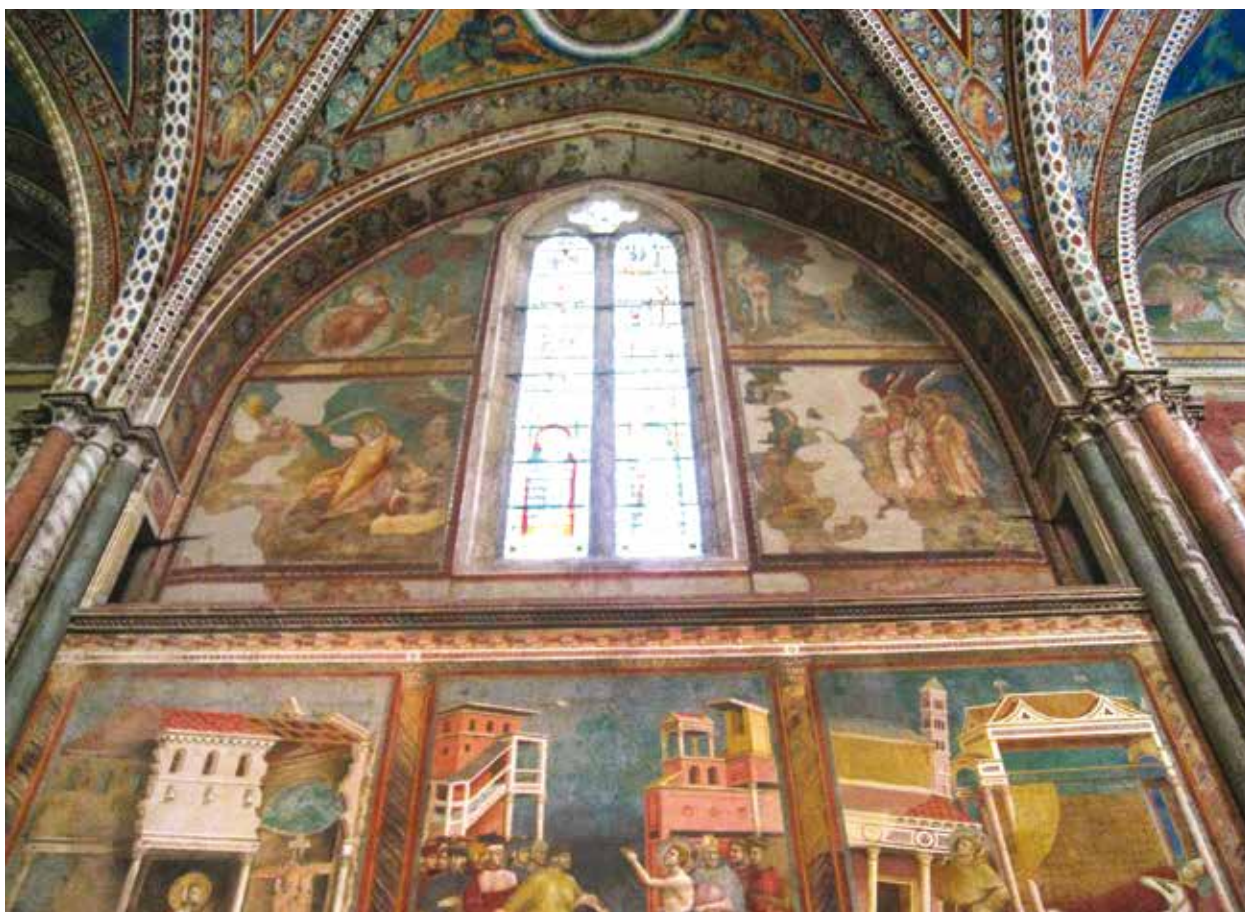
Example of the retouching method “Chromatic selection” (Italian *Selezione cromatica*). Italy, Arezzo

paveldui. Ši grėsmė apima ne tik technologinius, konservacinius procesus. Lemtingai skatinama atsisakyti sudėtingų retušavimo darbų, nenaudoti štricho ar puantelio, juos pakeičiant tonavimu, laisvo pobūdžio atkūrimu, pagal ne visada pagrįstus projektus, kurie rengiami remiantis pirminiais tyrimais, tačiau pašalinę visą uždažymų restauratorius dažnai randa kiek kitokią ar sudėtingesnę situaciją.

Taigi šiuolaikinės sienų tapybos restauravimo metodikos atskirose Europos šalyse skiriasi daugiausia netekčių eliminavimo būdais. Čia verta prisiminti, kad sunaikintų vietų retušavimo būdas, vadinamas spalvų selekcija, pagrįstai leido italų restauravimo mokyklai XX a. antroje pusėje ištisus dešimtmečius būti dėmesio centre. Tai iš tiesų buvo nauja ir šiuolaikiška [1 il.]. Mums ir šiandien yra ne mažiau aktu, ką ir kaip dirba italų restauratoriai, ypač netekčių atkūrimo srityje. Netektys turi ypatingą psichologinę poveikį žiūrovui. Jų suvokimo jausmas emociškai gali būti paveikesnis nei pats kūrinys, mūsų atveju – freska. Nenuostabu, kad daliai žiūrovų priimtinesni nerestauruoti kūriniai. Jų nuomone, restauruotos

freskos tampa tarsi netikros, jos netenka laiko ženklų, savo istorijos. Kaip yra iš tikrųjų? Be abejo, geriau nerestauruota freska nei prasta restauracija. Dailės kūrinys atsidūręs neatsakingo, nepakankamai kvalifikuoto restauratoriaus rankose gali nukentėti. Žala gali būti padaryta atliekant netgi, atrodytų, paprastas procedūras. Kartais neteisingai manoma, kad technines konservavimo operacijas atliekančiam žmogui meninis-estetinis išsilavinimas mažiau svarbus. Tai nepagrįsta nuomonė. Freska menine prasme gali nukentėti jau valant ją nuo paviršiaus teršalų, jei neturintis atitinkamo pasirengimo restauratorius iki galo nesuvokia kūrinio stilistikos, jo meninio audinio akcentų. Pavyzdžiui, valant XVIII a. freską, per daug susižavėjus šviesių vietų maksimaliu nuvalymu (nes tamsūs šešėliai valosi sudėtingiau), susiformuoja deformuoti šviesos ir šešėlio santykiai, žymiai aktyvesni, nei iš tikrųjų buvo baroke ir daug labiau būdingi klasicizmui, kai siekta maksimaliai pabrėžti formos skulptūriškumą. Dar labiau reikalinga spalvinė klausa ir meninė nuojauta, siekiant, kad būtų išsaugota laiko patina ar kiti natūralaus senėjimo bruožai, kurie yra gerbtini ir saugotini, nes tai freskos istorija, jos daugiaamžė praeitis. Gebėdami tai suprasti, mes galime žymiai praturtinti savo žinojimą.

Matome, kiek meninio pobūdžio problemų gali kilti atliekant, atrodytų, paprastą techninį darbą. Tapybos netekčių atkūrimas, meninės kūrinio struktūros, jo audinio sutvarkymas yra dar sudėtingesnis ir atsakingesnis veiksmas. Štai čia labai svarbu atkreipti dėmesį į Italijos restauratorių patirtį. Bernardinų bažnyčios šeimininkai – pranciškonų vienuoliai – 2009 m. rugsėjo mėnesį Lietuvos restauratoriams suorganizavo kelionę į Italiją, kur lankytasi Venecijoje, Paduvoje, Florencijoje, Arece, Asyžiuje, Romoje ir dar daugelyje vietovių, bet pagrindinis dėmesys buvo skirtas Asyžiui. Specialistams ypač rūpėjo Giotto freskų restauravimas Asyžiaus katedroje. Analizuota, kokiais principais vadovautasi atkuriant netektis, kiek tie darbai detaliam atliekami. Svarbu, kad ir Asyžiuje, ir Vilniaus Bernardinų

2. Struktūrinių interjero elementų (rėmų sistemos) išbaigtas atkūrimas Asyžiaus katedroje, Juozo Algirdo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Complete restoration of the structural interior elements (frame system) in the Cathedral of Assisi

3. Atkuriami svarbūs freskos siužetui suvokti elementai, pvz., paveiksle *Šv. Pranciškus remia bažnyčią* sąlyginai atkurta sunaikinta bažnyčios dalis, nes tai svarbu siužeto idėjai išreikšti, Juozo Algirdo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Restoration of elements important for the understanding of the plot of the fresco. E.g. in the painting *St Francis Supports the Church*, the destroyed part of the church is tentatively restored, as it is important to express the idea of the plot

bažnyčioje vaizduojamos tos pačios šv. Pranciškaus gyvenimo scenos. Yra ką palyginti⁵.

Pirmoji patirtis, kurios įgyta vartant albumus, skirtus italų Renesansui, tarsi formavo išankstinę išvadą,

- 5 Asyžiaus ir Vilniaus Bernardinų bažnyčios freskas baigiamajame teoriniame darbe lygino Vilniaus dailės akademijos Paminklotvarkos katedros magistrantė Joana Gelažytė. Žr. Joana Gelažytė, *Šv. Pranciškaus gyvenimas Vilniaus Bernardinų bažnyčios ir Asyžiaus bazilikos freskose, šių freskų išsaugojimo problemos*: Magistro baigiamojo darbo teorinė dalis, vadovas prof. Juozas Algirdas Pilipavičius, Vilnius, 2011, in: Vilniaus dailės akademijos Paminklotvarkos katedros archyvas.

4. Restauratorių darbo aplinka. Šiuolaikiniai pastoliai, Italija, Florencija, Juozo Algirdo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Restorers' work environment. Contemporary scaffolding. Italy, Florence

5. Pastoliuose įrengti laiptai ir liftas, Italija, Florencija, Juozo Algirdo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Stairs and an elevator installed in the scaffolding. Italy, Florence

kad atkuriant netektis daugiau įtakoja meninė nuojauta nei loginis pradas. Pasirodė, kad tokia nuomonė klaidinga. Taip gal ir gali atrodyti apžiūrinėjant atskiras freskas. Bet visai kitas išpūdis, kai esama pačioje bažnyčioje ir pirmiausia pamatomi bei suvokiami bendri freskų išdėstymo principai, jų architektūrinė raiška [2 il.]. Freskos nėra tik paveikslai, jos taip pat ir architektūros dalis, jų komponavimas interjere ir

6. Freska *Nukryžijavimas* Bernardinų vienuolyne, šalia zakristijos durų. Štricho metodu sąlyginai atkurta šv. Jono galvos ir aureolės dalis, Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 1997

Fresco *Crucifixion* in the Bernardine monastery at the sacristy door. Part of St John's head and halo is tentatively restored using the method of strokes

yra pirmutinis principas, kuriuo turi vadovautis sienų tapybos restauratorius. Paprastai kalbant, freskos restauravimas prasideda nuo jos „grąžinimo“ į savo vietą, dažnai nuo jos „įrėminimo“ [3 il.]. Taip buvo formuojamas gotikinis interjeras, tie bruožai būdingi ir ankstyvajam Renesansui. Didžiųjų sprendinių logika ir mažesniųjų elementų skleidžiamos emocijos – štai aukštosios europinės kultūros esmė. Ji ypač ryški italų Renesanse.

Ši patirtis tapo išeities tašku atkuriant netektis Bernardinų bažnyčios šiaurinėje sienoje. Pirmiausia buvo sutvarkytas sienos sudalijimas į atskirus paveikslus. Tačiau reikia pabrėžti, kad ir čia neaukotas kitas principas – atkurti tik ten, kur buvo išdaužos ir uždėtas naujas tinkas. Tai atkurta štricho principu. Ir jokio autorinio sluoksnio ryškinimo, net ir restauruojant rėmus. Šio straipsnio autoriui, be sienų tapybos atkūrimo metodų įsisavinimo, taip pat buvo labai svarbu pamatyti, kaip mokomi, rengiami sienų tapybos restauratoriai, kaip organizuojamas darbas, kokios darbo sąlygos [4 il.] ir t. t. Atkreiptas dėmesys, kad Italijoje kiek ryškesnės nei Lietuvoje restauravimo grupės vadovo pareigos. Jis visada aukštos kvalifikacijos, turi didelę patirtį, juo pasitikima, jis priima sprendimus, bet

7. Vilniaus Bernardinų bažnyčia, šiaurinė siena.
 Būklė prieš restauravimą, Daumanto Tomo Pilipavičiaus
 nuotrauka, 2009

Northern wall of the Vilnius Bernardine church.
 Condition before restoration

ir už viską atsako. Daugelis komandos narių gana jauni, dirba prižiūrimi vadovo, bet to nevengiama ir nebijoma. Darbo sąlygų net neįmanoma lyginti, jos skiriasi iš esmės. Pastoliuose nėra kopėčių – įtaisyti arba laiptai [5 il.], arba liftas, arba ir viena, ir kita. Pastolių aikštelės uždengtos kilimine danga, stovi rašomieji stalai, kompiuteriai, knygų lentynos, visur tobulas apšvietimas. Tos sąlygos, kuriomis dirba mūsų restauratoriai, europiniame kontekste, matyt, tiek unikalios, kad bent jau keletą artimiausių dešimtmečių nei italai, nei prancūzai pas mus freskų restauruoti neatvažiuos. Mes dar negreitai suprasime, kokią didelę reikšmę galutiniam rezultatui turi darbų organizavimas ir darbo sąlygos. Pastatų tvarkyboje ir ypač jų interjerų restauravime tai labai svarbu.

Kelionė į Italiją buvo viena pagrindinių atramų, formuojant Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos freskų restauravimo metodiką. Antra vertus, mes, kaip jau minėta, tam darbui ruošėmės keletą dešimtmečių. Negalima nuvertinti ir 1994–1996 m. darbų etapo gerosios patirties. Atidengimo, dalinis konservavimas buvo atliktos tinkamai. Mums pasisekė, kad 1996–1997 m. galėjome baigti restauruoti gotikinę freską Bernardinų vienuolyne šalia zakristijos durų [6 il.]. Čia atlikti retušavimo darbai savo pobūdžiu visiškai tiko būsimiems retušavimams šiaurinėje sienoje. „Nukryžiuojimo“ scena, kuri čia vaizduojama, labai panašiai kaip ir šiaurinėje sienoje buvo apnykusi ir apkapota. Čia panaudotas štricho metodas, sunaikintus elementus atkuriant sąlyginai, parodant pagrindines

8. Vilniaus Bernardinų bažnyčia, šiaurinė siena.
Vidurinė triptiko dalis. Būklė prieš restauravimą,
Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Northern wall of the Vilnius Bernardine church.
Central part of the triptych. Condition before restoration

9. Vilniaus Bernardinų bažnyčia, šiaurinė siena.
Rytinė triptiko dalis. Būklė prieš restauravimą,
Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2009

Northern wall of the Vilnius Bernardine church.
Eastern part of the triptych. Condition before restoration

formas apibendrintai, be detalių⁶. Lygiai tokį patį principą matėme Asyžiaus katedroje. Ir šiandien sunku atsakyti, kodėl mes, turėdami tokias pačias rankas ir galvas, elgiamės dažnai skirtingai ir, kas svarbiausia,

6 Vilniaus Bernardinų vienuolyno freskos *Kristaus nukryžiuvi-*
mas restauravimo darbų programa ir metodika, Vilnius, 1995,
in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.

savo nenaudai. Ar reikia apie tai kalbėti šiame straipsnyje, skirtame specifinės srities metodinėms problemoms? Taip, reikia. Tokių sričių kaip kultūra, kultūros paveldo apsauga tyrimai be socioumo analizės šiandien neįmanomi. Tai būtų bandymas erdvę užpildyti tuštuma arba bėgimas vietoje.

Dirbant prie šiaurinės sienos 2010 m. jau visai kitaip, žymiai atsakingiau nei anksčiau, suvokta daugelio paruošiamųjų darbų svarba. Įsitikinta, kad restauratoriui būtina perprasti ne tik autoriaus meninių sprendinių visumą, bet ir reikia gerai žinoti, kas vaizduojama. Sakralinėje dailėje, ypač sienų tapyboje, freskose, kurios turėjo vaizdais perteikti krikščioniškąsias tiesas dažniausiai neraštingiems parapijiečiams, būtina „perskaitomai“ perteikti paveikslą turinį, kad jie suvoktų, kas vaizduojama. Kad ir kaip „gražiai“ bei romantiškai atrodo apnykusios, o dar dažniau nepateisinamai apnaikintos freskos, jei žiūrovas nesuvalkoma, kas vaizduojama, freska neatlieka savo vaidmens, nefunkcionuoja, vadinasi, pasmerkta ir toliau nykti iki visiško sunykimo. Šiuolaikiškai reglamentuotoje kultūros paveldo apsaugoje įtvirtintas principas, kad be restauratoriaus pagalbos išsaugoti kultūros paveldą neįmanoma⁷. Lietuva bene vienintelė šalis Europoje, kur einama kitu keliu, kultūros paveldą dažnai

7 Sienų tapybos konservavimo chartija. 2 straipsnis: apsaugos politika.

„gelbsti“ statybininkai, taikydami remonto principus, tai įtvirtinta netgi įstatymais. Pavyzdžiui, NKPAĮ 2 str. 36 dalyje nurodoma, kad tvarkomieji paveldosaugos darbai – tai darbai atliekami pagal specialias technologijas. Toks nekonkretumas leidžia vietoj restauravimo imtis remonto. Tai labai skaudžiai atsiliepia istorinių pastatų interjerams, ypač sienų tapybai, kuri dažnai dominuodavo. Freska – ne paveikslas, ji yra pastato architektūros dalis. Bendra pastato būklė iš esmės įtakoja sienų tapybos likimą, jos restauravimo metodiką, išlikimo galimybes⁸.

Tenka pastebėti, kad prieš pradėdami dirbti Bernardinų bažnyčioje, restauratoriams buvo įvairiai patariama, pavyzdžiui, kad nereikia liesti freskų, nes jos bus sugadintos, manyta, jog geriau palikti viską kaip yra [7, 8, 9 il.]. Bet vis dėlto daugiau buvo tų, kurie padėjo rasti tą kelią ir principus, leidusius išvengti klaidų. Norisi patvirtinti, kad R. Janonienės knyga *Bernardinų bažnyčia ir konventas Vilniuje* buvo penktasis mūsų komandos, dirbusios prie šiaurinės sienos freskų, „narys“. Remdamiesi joje pateikta siužetine analize, restauratoriai aiškinosi, kurie meniniai sprendiniai turi esminės reikšmės vizualiniam siužeto suvokimui, galimybei „perskaityti“ freskos turinį. Suprasta, jog XVI a. autoriai iš tikrųjų rėmėsi dviejų spalvų santykiu: fonas – melsvai žalsvas, figūros – gelsvai rusvos. „Surinkus“ foną, t. y. panaikinus jo netektis, retušavus iki tinko nubyrėjusias dažų vietas, išryškėdavo figūrų siluetai, tapdavo suprantama paveikslo kompozicija ir siužetas.

Figūros buvo retušuotos minimaliai, o kai kurios detalės, pavyzdžiui, veidai, iš viso neliestos. Jau anksčiau buvo paplitusi nuomonė, kad šiaurinėje sienoje figūros vaizduojamos labai plokščiai, apibendrintai, o veidai iš viso nedetalizuoti. Ši versija nepasitvirtino. Veidai buvo išbaigti, kaip ir kitos detalės, tik laikui bėgant labai apnykę, kaip dažnai būna freskose, atliktose *al secco* technika, nes viršutiniai sluoksniai nukentė pirmiausia. Nebuvo atkurti užrašai, šrifto netektys. Jie

8 ICOMOS sienų tapybos apsaugos ir išsaugojimo – restauravimo principai, 2003.

10. Restauratoriai 2011 m.: iš kairės Daumantas Tomas Pilipavičius, Indrė Vaičiūnaitė (dab. Valkiūnienė), Joana Gelažytė, Juozas Algirdas Pilipavičius

Conservators in 2011: (from the left) Daumantas Tomas Pilipavičius, Indrė Vaičiūnaitė (today, Valkiūnienė), Joana Gelažytė, Juozas Algirdas Pilipavičius

per daug sunyko, todėl atkuriant būtų sunku išvengti klaidų. Tam būtina parengti atskirą projektą, atlikti tyrimus, įvertinti galimybes ir tik tada spręsti, kaip elgtis. Ateityje svarstytinas ir veidų restauravimo klausimas, bent pusė jų išsaugojo tokią galimybę.

Dar kartą norisi pabrėžti, kad svarbu darbams tinkamai pasiruošti. Viena iš labai svarbių aplinkybių yra įgyvendinimo galimybių suformavimas. Tada, 1995–1996 m., mes negalėjome daug ko atlikti dėl tuometinio darbų organizavimo, o 2009 m. jau buvo palankesnės darbo sąlygos, turėjome gerai parengtų specialistų. Norėjęsi juos pristatyti [10 il.]:

Indrė Vaičiūnaitė (dab. Valkiūnienė) 2004 m. Vilniaus dailės akademijoje baigė sienų tapybos restauravimo magistrantūrą, pagal ERASMUS programą studijavo sienų tapybos restauravimą Florencijoje (*Opificio delle Pietre Dure*), pirmos (nuo 2014 m. gruodžio – aukščiausios) kategorijos sienų tapybos restauratorė.

Daumantas Tomas Pilipavičius – 2005 m. Vilniaus dailės akademijoje baigė sienų tapybos restauravimo magistrantūrą, o 2009 m. – aspirantūrą, įgydamas menų srities licenciatą laipsnį, pirmos kategorijos

11. Būklė po restauravimo. Bendras vaizdas,
Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2011
Condition after restoration. General view

sienų tapybos restauratorius, šios srities žinias gilino lankydamasis Graikijoje, Italijoje, Prancūzijoje.

Joana Gelažytė – VDA magistrantūros absolventė (2011). Jos diplominio darbo teorinė dalis buvo skirta šiaurinės sienos freskų restauravimo problemoms spręsti. Ji vyko į Asyžių, surinko medžiagą ir parengė lyginamuosius variantus – kaip tas pačias šv. Pranciškaus gyvenimo scenas (šv. Pranciškus gauna stigmas, šv. Pranciškus remia bažnyčią ir kt.) vaizdavo italų Ankstyvojo renesanso tapytojas Giotto ir Vilniaus Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos freskų autoriai.

Paminėtų jaunųjų restauratorių pasirengimas visiškai atitiko darbų sudėtingumą, jie galėjo ne tik vykdyti, bet ir analizuoti, siūlyti ir, žinoma, atsakingai, jautriai įgyvendinti. Tarp jų atliktų darbų kai kurios priemonės sienų tapyboje buvo pirmą kartą panaudotos Lietuvoje, o gal ir Europoje. Omenyje turimas diferencijuotas pagal spalvas dažų sluoksnių valymas ir tvirtinimas. Šią metodiką lėmė pakankamai

detalūs tiriamieji darbai įvertinant tas aplinkybes, kurios anksčiau nebuvo pirmą kartą. Atskirai iširta kiekvienos spalvos būklė.

Paaikškėjo, kad labiausiai pažeidžiama yra juoda spalva, o pati patvariausia – melsvai žalsva. Tai leido numatyti skirtingus valymo būdus pagal spalvas, o ne pagal bendrą tapybos sluoksnio būklę. Atitinkamai diferencijuota buvo ir dažų sluoksnio tvirtinimo metodika: kiekvieną spalvą tvirtinome atskirai. Tai labai skyrėsi nuo anksčiau naudotų metodikų, kai konkrečiam freskos plotui buvo taikomas vienas valymo ar tvirtinimo būdas, nesigilinant į atskiras spalvas, būdavo atsižvelgiama tik į bendrą dažų sluoksnio būklę. Naudojant tokią metodiką silpniausiai atspalviai sutvirtinami nepakankamai, o stipriausiai per daug. Taigi diferencijuotas dažų sluoksnio valymas ir tvirtinimas – tai priemonė daug aukštesnei konservavimo darbų kokybei pasiekti. Specialiojoje literatūroje šios metodikos nesame aptikę. Gal mes buvome jos atradėjai?

12. Būklė po restauravimo. Vidurinė triptiko dalis.
Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2011
Condition after restoration. Central part of the triptych

Atlikę konservavimo operacijas ėmėmės netekčių atkūrimo. Kaip jau minėta, iš pradžių buvo surinkti struktūros elementai, rėmai ir kitos didžiosios formos [11, 12 il.], o jau pakartotinai grįžus prie tų pačių vietų retušuojamos ir kai kurios detalės [13, 14 il.]. Suprantama, pirmiausia viskas buvo daroma ant naujo tinko, vėliau ten, kur dažų sluoksnis sunaikintas iki tinko. Prioritetas teiktas ir toms vietoms, kurios būtinos siužetui, turiniui suvokti.

Apibendrinant tikslinga pažymėti, kad daugiausia jėgų ir dėmesio pareikalavo rytinė triptiko dalis, susidedanti iš šešių paveikslų. Nors dirbome kartu tardamiesi, egzistavo ir tam tikras darbų pasidalijimas. Freską *Šv. Pranciškus remia bažnyčių* restauravo Juozas Pilipavičius, freską *Šv. Pranciškus ir šv. Dominykas – Viešpaties rūstybės permaldautojai* – Indrė Vaičiūnaitė (dab. Valkiūnienė). Likusias keturias – *Šv. Pranciškus gauna stigmas*, *Regulos patvirtinimas*, *Pasauliečių*

bei Klarisių ordinų regulos aiškinimas, *Maroko kankiniai* – restauravo Daumantas Tomas Pilipavičius. Centrinę triptiko dalį restauravo D. T. Pilipavičius, talkinant J. A. Pilipavičiui. Aprėminimai ir kai kurie šalia jų esančių freskų fragmentai – kolektyvinis darbas, kuriame dalyvavo ir jauniausia projekto dalyvė J. Gelažytė.

Vakarinę triptiko dalį, vaizduojančią šv. Kristoforą, tik nuvalėme ir papildomai konservavome naudodami, kaip ir kitose freskose, atitinkamai parinktus kazeino ir AC33 tirpalus⁹.

Šiaurinės sienos freskos turi vieną savybę, kuri kėlė ir tebekelia daug rūpesčių. Nutapytose scenose pavaizduota gausybė meniškai ir istoriškai įdomių elementų,

9 Vilniaus Šventųjų Pranciškaus Asyžiečio ir Bernardino Sieniečio bažnyčios (unikalus kodas 766) šiaurinės sienos freskų restauravimo darbų aprašymas, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas. Visa ataskaitinė dokumentacija saugoma Kultūros paveldo departamento archyve.

13. Būklė po restauravimo. Rytinė triptiko dalis. Detalių retušavimo metodikos pavyzdys, Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2011

Condition after restoration. Eastern part of the triptych.
Example of the method of detail retouching

14. Būklė po restauravimo. Freska Šv. Pranciškus remia bažnyčią, Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2011

Condition after restoration. Fresco *St Francis Supports the Church*

15. Būklė po restauravimo. Detalių, kurios iš didesnio atstumo sunkiai išvelgiamos, pavyzdys, Daumanto Tomo Pilipavičiaus nuotrauka, 2011

Condition after restoration. Example of details that are hardly discernible from a distance

detalių: gotikinis apavas, kostiumai [15 il.], darbo įrankiai ir kt. Žiūrovas, esantis bažnyčioje, iš didelio atstumo praktiškai to neįžvelgia. Kaip tai priartinti, atskleisti, parodyti? Viena iš išeičių galėtų būti bažnyčioje, apatinėje šiaurinės sienos dalyje, įrengti nedidelę ekspoziciją ir spalvotose nuotraukose parodyti natūralaus dydžio įdomiausius fragmentus: pavyzdžiui, veidus ar kitas mažąsias formas. Būtų buvę neleistina „ryškinti“ elementus vietoje, nors tą padaryti buvo labai lengva. Freskų autoriai XVI a. labai gausiai naudojo kontūrą kaip meninės raiškos priemonę vaizdui paryškinti. Restauratoriui nėra lengvesnės užduoties, kaip ryškinti kontūrus, tačiau tai būtų iškreipę bendrą kompoziciją, todėl to buvo atsisakyta.

Restauratorių patirtis, ieškojimai ir darbų rezultatai Vilniaus Bernardinų bažnyčioje „sugulė“ keleto tomų atskaitinėje dokumentacijoje. Šiame straipsnyje – tik dalis tos medžiagos, o požiūris į atliktus darbus ir gautus rezultatus nėra iki galo „susigulėjęs“.

Apibendrinant straipsnyje išsakytas mintis, galima teigti, kad restauravimo darbų kokybei lemiamą reikšmę turi parengiamasis etapas: konteksto analizė, europinė ir vietinė panašių darbų patirtis, sociumo įtaka ir pan. Labai svarbus yra įgyvendinimo galimybių suformavimas: specialistų rengimas, galimybė reikiamu lygmeniu organizuoti darbus, tų darbų kultūra ir kt. Būtina plėsti tiriamųjų darbų formatą. Europinėje praktikoje restauruojant sienų tapybą tiriami ir įvertinama keletas dešimčių aplinkybių ir veiksnių. Mūsų tyrimų pozicijas suskaičiuoti pakaktų vienos rankos pirštų. Projektiniai variantai, ruošiantis restauruoti sienų tapybą, negali būti griežtai reglamentuoti. Turėtų būti paliekama galimybė metodinius klausimus koreguoti atliekant darbus, atsižvelgus į naujai paaiškėjusius faktus. Užbaigtus darbus svarbu tinkamai pristatyti visuomenei, siekiant, kad priimti sprendimai ir veiksmai būtų suprantami ne tik siauram specialistų ratui, bet ir kultūros paveldo vartotojui.

ŠALTINIAI

- Gelažytė Joana, *Šv. Pranciškaus gyvenimas Vilniaus Bernardinų bažnyčios ir Asyžiaus bazilikos freskose, šių freskų išsaugojimo problemos*: Magistro baigiamojo darbo teorinė dalis, vadovas prof. Juozas Algirdas Pilipavičius, Vilnius, 2011, in: Vilniaus dailės akademijos Paminklotvarkos katedros archyvas.
- Lietuvos Respublikos kultūros paveldo inspekcija. Leidimas. 1993. 09. 13 Nr. 01-18-747, Vilnius, A. Vienuolio g. 8, vyr. valstybinė inspektorė A. Arulienė.
- Sienų tapybos konservavimo chartija. Dubrovnikas – Kroatija, 2001, 2 straipsnis: apsaugos politika.
- Respublikinės nekilnojamojo ir nemuziejinio fondo dailės kūrinių konservavimo bei restauravimo tarybos protokolas Nr. 93-12, Vilnius, 1993 07 07, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.
- Vaitulevičienė Elvyra, Vilniaus Bernardinų bažnyčios sienų tapybos (DR-1308) konservavimo-restauravimo užduotis. Nr. 93–10. Vilnius, 1993 07 20, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.
- Vilniaus Bernardinų vienuolyno freskos „Kristaus nukryžiuojimas“ restauravimo darbų programa ir metodika, Vilnius, 1995 02 12, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.
- Vilniaus Bernardinų bažnyčios šiaurinės sienos freskų (DR-1308) restauravimo darbų programa ir metodika, Vilnius, 1994 01 17, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.
- Vilniaus Šventųjų Pranciškaus Asyžiečio ir Bernardino Sieniečio bažnyčios (unikalus kodas 766) šiaurės sienos freskų restauravimo darbų aprašymas, Vilnius, 2011 07 23, in: Juozo Algirdo Pilipavičiaus asmeninis archyvas.

LITERATŪRA

- Janonienė Rūta, *Bernardinų bažnyčia ir konventas Vilniuje*, Vilnius: Aidai, 2010.
- Vaitulevičienė Elvyra, „Vilniaus Bernardinų bažnyčios gotikinė tapyba“, in: *Nuo gotikos iki romantizmo*: Straipsnių rinkinys, Vilnius: Academia, 1992.

THE FRESCOES OF THE NORTHERN WALL OF THE VILNIUS BERNARDINE CHURCH. BETWEEN CONSERVATION AND RESTORATION

Juozas Algirdas Pilipavičius

SUMMARY

KEYWORDS: northern wall of the Bernardine church, St Francis, mural restoration.

In the article, the top-qualification restorer of mural painting and professor of the Heritage Conservation Department of the Vilnius Academy of Arts Juozas Algirdas Pilipavičius introduces the circumstances of choosing the conservation and restoration methods of the early 16th century frescoes on the northern wall of the Vilnius Bernardine church and describes all stages of the work referring to his long-term professional and teaching experience and his ideas recorded in the diary of restoration works. The restoration context is analysed, the execution possibilities are formulated, and the nature of research, the variants of the project and the features of their implementation are presented. Assessments are made with an emphasis on the influence of the social environment.

Frescoes were discovered on the northern wall of the Vilnius Bernardine church during the polychromatic research conducted in 1981. The first restoration works were carried out from 1993 to 1996. Painting was uncovered, the layer of paint was partly secured and fragmentary restoration works were performed. Already at that time it was realised that the main task in restoring these frescoes was the restoration of the destroyed areas. Initially, the aim was to use as little retouching as possible, but severe losses of the layer of paint did not allow to understand the artistic quality of the frescoes or the content of the depicted plots, particularly while looking at them from a distance. In 1996–1997, the fresco “Crucifixion” at the sacristy door in the Bernardine monastery, of similar condition and dating

back to the same period, was restored. The experience gained during this work allowed formulating the methods that could prove efficient during the restoration of the frescoes on the northern wall of the church.

Although it was not until 2010 that concrete restoration works of the northern wall of the church began, a period of several years was successfully used for preparatory works. During these years specialists in mural painting restoration were trained at the Vilnius Academy of Arts, where they acquired both theoretical knowledge and practical experience; they took additional studies or improved their skills in Italy, Greece, France and elsewhere. Besides, in 2009, a group of restorers went to Italy, where they meticulously analysed the work of Italian restorers on Giotto’s frescoes in Assisi and Piero della Francesca’s frescoes in Arezzo and elsewhere. They found the methods of restoring Giotto’s frescoes in Assisi the most suitable. While referring to the information obtained during this trip and their former experience accumulated in Lithuania, they formulated the methodological approaches to the restoration of the frescoes on the northern wall. From 2010 to 2011, the works were carried out by the restorers Juozas Algirdas Pilipavičius (head of the works), Daumantas Tomas Pilipavičius, Indrė Vaičiūnaitė (today, Valkiūnienė) and Joana Gelazytė.